

KÖNÜL MƏMMƏDOVA*

STRUKTUR DİLÇİLİK VƏ ONA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

XÜLASƏ

Tarixən XX əsrin əvvəllərində texnika inkişaf etməsə də, struktur dilçilik mövcud idi, gənc qrammatiklər məktəbinə bir cavab idi. F.de.Sössürün “dil xalis münasibətlər sistemi” fikri tənqid edilsə də, məhz bu cür yanaşma ilə o, dil formalarının postulatlaşdırılmış, dilçilik tarixində lərinqallar nəzəriyyəsinə kəşf etmişdir. Artıq ənənəvi qrammatika, lüğətlər müasir tələblərə uyğun gəlmirdi. Dildə yeni təbiiqlər çoxaldıqca, struktur metodlardan istifadə edildikcə struktur dilçilik möhkəmlənirdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra elm və texnikanın inkişafı, kibernetik cihazların kəşfi, elektron hesablayıcı maşınların meydana gəlməsi struktur dilçiliyin təşəkkülündə mühüm rol oynadı. Bununla yanaşı, struktur dilçilik təbiiqi, kibernetik, riyazi dilçiliyin inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişdir.

Struktur dilçiliyin müxtəlif məktəblərinin fikir ayrılığı, dil hadisələrinə fərqli yanaşmalar, klassik dilçiliyə uyğun gəlməyən yeni mülahizələr onun tənqidinə səbəb olmuş və sovet dilçiləri onun mahiyyətini tam başa düşməmişlər. Buna görə də müasir dilçilikdə struktur dilçiliyin ayrı-ayrı məktəblərinin birləşməsi, vahid metodlarının işlənməsi tam başa çatmamışdır və ümumi fikir birliyi yoxdur, onun formalaşması üçün tədqiqatlar aparmağa ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: struktur dilçilik, struktur dilçilik məktəbləri, deskriptiv dilçilik, təbiiqi dilçilik.

Giriş: Struktur dilçiliyə aid əsər yazan, bu mövzuda yazan dilçiləri sovet dövründə təqib edirdilər. Struktur dilçilik sovet dilçiliyində non grata, yəni qanundan kənar adlandırılmışdır. Bu sahədəki yeni ideyaların qərbdən gəldiyi, bu ideyaların klassik dilçiliyə çoxdan məlum olduğu bildirilirdi. Sovet dilçiləri bu ideyalara yeni terminoloji don geyindirildiyini iddia edirdilər.

Struktur dilçiliyə aid əsərlər məhz XX əsrin 70-ci illərindən sonra işıq üzü gördü. XX əsrin ikinci yarısında Sovetlər Birliyində L.Zasorina, İ.Revzin və başqalarının bu mövzuda əsərlərinin nəşr olunmasına baxmayaraq, struktur dilçilik yaranmadı. Ferdinand de Sössürün 1916-cı ildə nəşr edilmiş «Ümumi dilçilik kursu» adlı əsərindən sonra struktur dilçilik təşəkkül tapdı. XX əsrin 30-cu illərindən sonra struktur dilçiliyin ayrı-ayrı məktəbləri yaranmağa başladı. Əsrin ortalarında bu cərəyan böyük və nüfuzlu bir cərəyana çevrildi. Lakin hələ də struktur dilçiliyin vahid ideya və metodlarından danışmağa dəyməz, çünki XXI əsrin əvvəllərində struktur dilçiliyin məktəblərinin birləşməsi və təmərküzləşməsi bitməmişdir. Bununla əlaqədar “Ə.Rəcəbli yazır ki, «Müasir dilçiliyin bir ümum-nəzəri sahəsi kimi struktur dilçiliyin tam formalaşması, dilin fəaliyyətinin ümumi qanunauyğunluqlarını aşması, bu qanunauyğunluqları postulaşdırması üçün və insanın nitq fəaliyyətinin idarə edilməsi qanunlarını formalaşdırması üçün güman ki, daha xeyli zaman müəyyən dövr lazımdır. Bir qədər obrazlı desək, biz hələ struktur dilçiliyə giriş dövrünü yaşayırıq”. [Rəcəbova: 2007, s. 3]

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə quruluş sözünün bu mənələrdə işləndiyi göstərilir.

1. İctimai dövləti sistem üsulu, idarə üsulu.
2. Üsul, sistem.
3. Bir şeyin qurulma üsulu, təşəkkül forması düzülüş qaydası, daxili tərtibatı, konstruksiyası (Dilin qrammatik quruluşu, cümlə quruluşu).
4. Bir tam təşkil edən hissələrin bir arada birləşməsi, təşəkkülü düzülüşi”. [Rəcəbli: 2005, s.11]

1939-cu ildə Danimarka dilçisi V. Bröndalın «Struktur dilçilik» məqaləsi nəşr olunduqdan sonra struktur dilçilik termini işlənməyə başladı. Bu vaxta qədər struktur termini dildə formanın öyrənilməsi kimi göstərilirdi. F. de Sössürün XX əsrin əvvəllərində forma haqqında dedikləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə, dildə münasibətlər böyük rol oynayır. Yəni hər bir dil səslər və məzmunlar arasındakı münasibətlərdən ibarətdir.

XX əsrin 50-60-cı illərindən struktur dilçilik termini ilə yanaşı, dilçilikdə strukturalizm də işlənməyə başladı. «İzm» şəkilçisi fəlsəfədən dilçiliyə keçərək, struktur dilçiliyin inkişafındakı bəzi hadisələrlə, müəyyən tarixi dövr-

* Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

lərdəki mübarizələrlə əlaqədardır. Strukturalistlər özlərini F. de Sössürün ardıcılıarı adlandırırdılar. Dil quruluşunun hər cür tədqiqinə strukturalizm demək olmaz, yəni, dil quruluşu, dil nəzəriyyəsini müəyyən edən əsas olmalıdır. Strukturalizm gənc qrammatikləri qəbul etməmək əsasında təşəkkül tapdı. Onlar dilin ayrı-ayrı hadisələrini öyrənir, dili sistem kimi qəbul etmirdilər.

Təxminən XX əsrin əvvəllərində bir qrup dilçilər tarixi-müqayisəli dilçiliklə razılaşırdılar, dil məsələlərində struktur anlayışını irəli sürürdülər. Struktur dilçiliyin əsasını F. de Sössür qoymuşdur. F. de Sössür «struktur» anlayışını heç vaxt işlətməsə də, sistem termininin struktur sözü ilə sıx bağlı olduğu fərqli elm sahələrində aparılan tədqiqatlarda aşkar etmişdir. Sistemlə əlaqədar F. de Sössürün belə fikirləri olmuşdur: «Dil sistemdir və yalnız özünün məxsusi qaydalarına tabedir», «Dil sərbəst işarələr sistemidir», «Dil elə bir sistemdir ki, onun bütün hissələrinə sinxron vəhdət kimi baxılır və baxılmalıdır». [Ferdinand de Sössür: 2003 s. 25]

Dili sistem kimi təhlil etmək, əslində elə onu struktur cəhətdən öyrənmək, parametrlərini, əlamətlərini müəyyən etməkdir. F. de Sössürün «Memuar»larda, sonra isə «Kurs»da strukturalizm məktəbləri bütün dəqiqlikləri ilə göstərilmişdir. L. Blumfeld F. de Sössürün əməyini yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, o insan nitqinin nəzəri əsaslarını dilçiliyə bəxş etmişdir. E. Benvenist struktur dilçilikdən bəhs edərkən bildirir ki, dil bir sistemdir və bu sistem öz vahidləri ilə qarşılıqlı şəkildə differensiallaşan, hüdudlanan işarələri yaradır. Sistem struktur dilçilikdən tələb edir ki, onun strukturunu nitq elementləri ilə münasibətdə və formaların paradigmatları ilə müəyyən etsin.

Artıq XIX əsrdə Hind-Avropa dilləri hərtərəfli öyrənilmişdir. 1878-ci ildə gənc dilçi F. de Sössür bildirir ki, bu dillərdə məlum olmayan bir səs olmuşdur və o, bizim üçün aşkar olmamışdır. Bu səsin hansı dilə aid olduğunu deyə bilməsə də, dil sistemini, onun strukturunu araşdırmış və müəyyən etmişdir ki, bu səsi nəzəri əsasda öyrənmək lazımdır. Gənc tədqiqatçıya o vaxtlar, o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir. Yarım əsrdən sonra, əvvəllər təxminən bir neçə min il bundan qabaq mövcud olmuş, xett dili aşkar edilir. Qədim xettlər kiçik Asiyada yaşamış və Hind-Avropa dilində danışmış-

lar. F. de Sössürün dediyi o naməlum səsin xett dilində olduğu sübut edildi. Xetlərdə olan «nebis» sözü rus dilindəki «nebo» sözünə, «duluqa» sözü rus dilindəki, «dolqiy» sözünə uyğun gəlir.

Artıq dilçilik elmi təsviri formadan, dəqiq formaya çevrilirdi. Dilçilik hadisələri təsvir etməklə yanaşı, inkişaf istiqamətlərini, dəyişmə proseslərini də müəyyən edirdi. Məhz buna görə də müasir xarici dilçiliyin yaranması 1878-ci ildən -yəni F. de Sössürün kəşfindən hesablanır. Müasir xarici dilçiliyin bütün məktəbləri öz əsaslarını F. de Sössürün təlimi əsasında qoymuşlar. Onun larinqal nəzəriyyəsi dilçilik elmində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

F. de Sössür həm də sosioloji dilçilik məktəbinin banisidir. Bu məktəbi bəzən «fransız sosiologizmi», bəzən də «fransız dilçilik məktəbi» adlandırırlar. Strukturalizm məhz onun təlimləri əsasında yaranmışdır. F. de Sössürün təlimləri, görüşləri qısa şəkildə belə nəticələnir: «ənənəvi tərzdə bir küll kimi başa düşülən «dil» anlayışını aşağıdakı hissələrə bölmək zəruridir:

a) dil (langue), b) nitq («nitq aktı» – parole), c) nitq fəaliyyəti («nitq qabiliyyəti» – language).

Dil və nitq birlikdə nitq fəaliyyətini təşkil edir. Deməli, «dil = nitq fəaliyyəti – nitq» (dil bərabərdir nitq fəaliyyəti çıx nitq) [Verdiyeva: 1982, s. 18].

Bu gün F. de Sössürün Nitq fəaliyyəti – dil-nitq məsələsi dilçilik nəzəriyyəsinin bünövrəsidir. Nitq fəaliyyətinə qarşı qoyulmuş langue sözü aydın izah edilsə də, burada bəzi məhdudiyətlər var. F. de Sössür üçün dil yalnız assoziativ və koordinativ məsələlərə aiddir. Onun üçün dil bir xəzinədir, şəxsin kənardan əldə etdiyi isə başqa bir şeydir. Akustik prosesi o, səsəşitmə kimi adlandırır. Dil və nitq bir-biriləri ilə çox bağlıdır. Nitqin mövcudluğu üçün dil olmalıdır, dilin varlığı üçün də nitq lazımdır.

F. de Sössürün nəzəriyyələrində əlaqəli olan dəyər, işarə, məna anlayışları da vardır. Məhz buna görə də dilin işarələr sistemi olmasını qeyd edir. O, «işarələnmə» (məfhum), «işarələyən» (akustik obraz) terminlərini əvəzləməyi təklif edirdi. Onun parole terminindən sonralar başqa aspektlər yaranmışdır. L.V.Şerba bütün bu prosesləri «dil materialı» adlandırır. Amerika deskriptiv dilçiləri «nitqin konkret aktı» terminindən istifadə etmişlər.

Strukturalistlər nəzəri tədqiqatlarla dillərin

deduktiv tərzdə təsvirini əsas götürürlər. Klassik dilçiliyin nümayəndələri isə bunun tam əksinə çıxırlar, dilin struktur üsulla tədqiqini qəbul etmirlər. Strukturalistlər dilçiliyi – semiotikanın (işarələr haqqında elmin) tərkibinə daxil edirlər.

Belə də deyirlər ki, strukturalistlər dilçiliyi dəqiq elmə çevirmək istəyiblər. Onlar öz tədqiqatlarında məntiqi-riyazi metodlardan istifadə etmişlər. Ənənəvi dilçilikdə işlənən induktiv metodlardan yox, riyaziyyatda işlənən deduktiv

metodlardan istifadəyə daha çox yer vermişlər.

Fəxrəddin Veysəlli isə qeyd edir ki, dilin strukturlaşmış forması, sistemi əvvəldən mövcud olmuşdur. Strukturalistlər dil vahidlərini qarşılaşdırır və əkslik yaradanlar sayır. Dil sisteminin öyrənilməsində struktur dilçilər ikili qarşılaşmanı əsas metod götürürlər. Bu prosesdə oxşarlıq əhəmiyyətli rol oynayır, bu taksonomik dilçilikdir. Klassik strukturalizm ikili – dixotomik metodu ilə, üçlü – trixotomik qarşılaşmanı müqayisə edir.

İkili

“Dil – danışmaq

Yaradıcı – öləri

Sinxronik – diaxronik

Forma – substansiya

İşarələyən – işarələnən

Dinamik – statik

Paradiqmatik – sintaqmatik

Üçlü

Dil – norma – danışmaq

Yaradıcı – nizamlayıcı – canlı və ya keçici

Sinxronik – panxronik – diaxronik

Forma – məzmun – substansiya

Akustik obraz – konsept – varlıq

(akustik obraz – konsept)

(işarə – denotat – konnotat)

Dinamik – statik – ardıcıl

Paradiqmatik – sintaqmatik – morfoloji”

[Veysəlli: 2005, s.37]

Eyni zamanda struktur dilçilik dilin başqa tərəflərdən yəni dilin bu sahələrinin öyrənilməsinin əleyhinə çıxmır. Ontologiya – yaranması, etimologiya – tarixi yolu, onomastika – adlarla əlaqəsi, psixolinqvistika – dil və xalq, fərd, sosiolinqvistika – dil və cəmiyyət, etnogenez – dil, gen məsələləri, praqmalinqvistika, neyrolinqvistika, riyazi dilçilik, tətbiqi dilçilik. Struktur dilçiliyə görə dil sistemdir və bu sistem struktur və funksiyanın birləşməsindən ibarətdir.

Dil vahidləri kimi fonem və morfemi əsas götürən struktur dilçilər belə hesab edirlər ki, morfem, söz, konstruksiya dil üçün baza rolunu oynayır və struktur dil vahidlərinin paradiqmatik və sintaqmatik münasibətləri buna sübutdur.

Dilçilər struktur dilçilik məktəblərinin nüqsanlarını da qeyd edirlər. Onlar dilin strukturunu dilin aid olduğu xalqdan ayrı formada öyrənirlər. Bu da dilin milli xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən struktur dilçilər sinxronik tədqiqatı əsas götürür, dilin tarixi tədqiqatının mühümlüyünü, diaxronik tədqiqatı ikinci plana keçirirlər. Onlar dildə boş işarələr sisteminin olduğunu bildirirlər. Söz əslində boş işarə deyil, F. de Sössürün dediyi kimi “ideyalar ifadə edən işarədir”. Struktur dilçilər dil sistemini bütün dövrlər üçün əhəmiyyətli olan, zaman, məkan anlayışından kənar bir sistem kimi

başla düşürlər.

Dilçilik elmində struktur termini ilk tətbiq olunanlardandır. Buna baxmayaraq, «sistem» və «struktur» anlayışları dilçilikdə hələ də əksliklərlə qarşılaşırlar. Sistemlə faktlar, məlumatlar birtərəfli öyrənilirdisə, artıq strukturla onların aşkar olmayan xüsusiyyətləri üzə çıxırdı, tədqiq olunurdu. Əgər strukturalizmə qədər sistem termini qəbul olunurdusa, qədim yunan alimləri dili nizamlı bir hadisə kimi götürürdülərsə, artıq XIX əsrdə V. Humboldt dili tam vahid kimi qəbul edirdi. O, qeyd edirdi ki, dil səs və daxili strukturun qarşılıqlı əlaqəsindən, dil ünsürlərinin onun quruluşundan asılı vəziyyətdədir.

Naturalistlər dili canlı orqanizm kimi götürür, dildə baş verən hadisələri dəqiq elmlərin uğurları kimi qeyd edirdilər. Tarixi-müqayisəli dilçilik də öz növbəsində dillərin sistemliliyi, qohumluğu barəsində çox işlər görmüşdür. İ.A.Boduen de Kurtene dil sistemində fonem, morfem, qrafem, sintaqm, leksema terminlərini dilçiliyə bəxş etmişdir. Daha sonralar F. de Sössür dil sistemi barəsində öz fikirlərini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə dil işarələr sistemidir, bu sistemin quruluşu təsvir olunmalı və tədqiq olunmalıdır. O, dil sistemini elə dil strukturunu kimi qəbul etmişdir. F. de Sössür bu sistemi təşkil

edən əlaqələrin öyrənilməsini, tədqiq olunmasını irəli sürürdü. Belə məlum olur ki, struktur dilçilər dili əvvəllər tam deyil, ayrı-ayrı hissələrini öyrənmişlər. Həmin ayrı hissələrdən biri də onun fonologiyasının öyrənilməsi olmuşdur. Struktur dilçilikdə fonologiyanın öyrənilməsi, dil materialına struktur cəhətdən müraciət olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Struktur və sistem anlayışlarına dilçilər müxtəlif cür yanaşır və öz mülahizələrini irəli sürürdülər. A.Martine qeyd edir ki, bəzi dilçilər strukturu dilin özündə axtarır, struktur dedikdə yaratdıqları model və dildəki əlaqələr başa düşülür. Digərləri isə bildirirdilər ki, sistem dilin özündə, obyektədir. Bu sistemi müəyyənləşdirmək lazımdır. Əgər obyekt bütöv tam kimi götürülürsə, onlar arasındakı əlaqələr, münasibətlər də mövcuddur və öyrənilməlidir, bunlar elə obyektin struktur xüsusiyyətləridir. Dilin bütün sistemi onun strukturuna aiddir və dil öz strukturu sayəsində bütövlük yaradır. L.Yelmslevə görə struktur daxili asılılıqları olan müstəqil anlayışdır.

Struktur dilçilikdən danışırıqsa, onun məktəblərini xüsusi qeyd etməliyik: Praha funksional dilçilik məktəbi, Kopenhagen dilçilik məktəbi, Amerika deskriptiv dilçiliyi, Fransız funksional dilçilik məktəbi, London struktur dilçilik məktəbi.

Praha funksional dilçilik məktəbi yarandığı yerin adı ilə belə adlanır. İlk dəfə struktur dilçilik Çexoslovakiyada yaranmışdır. Praha funksional dilçilik məktəbi çex dilçiləri İosif Zubati (1855-1931) və Vilem Mateziusun (1882-1945) fəaliyyəti ilə yaranmışdır. Zubati dilin mexaniki dərk edilməsinə qarşı çıxırdı. Germanist Mateziust isə Prahadakı rus dilçisi Slavist R. O. Yakobsonla (1896-1982) birlikdə funksional dilçilik məktəbinin yaradıcısı oldu. Trnka dilçilik məktəbi 1920-ci ildə fəaliyyətini dayandırsa da, 1957-ci ildə bu məktəb Prahanın sayəsində Çexoslovakiya Elmlər Akademiyasında yenidən fəaliyyətə başlamışdır. Fəaliyyətlərinin bu dövründə onlar dilin xarici aləmdən asılılığına əsaslanaraq onun lüğət tərkibini, fonologiyasını əsas götürürdülər. Onlar 1926-cı ildə Praha dilçilik dərnişini yaratdılar. Bu dərnişin ətrafına slavyan və german dilləri və ədəbiyyatı sahəsində tədqiqat aparanaqlar yığılırdı. Dərnişində Çexoslovakiya filoloqlarından Boqumil Trnka, Boquslav Havranek, Yan Mukarjovski, Yozef

Baxek, František Oberfaltser Milos, Veynqart, Yozef Miroslav Korjinek, Vladimir Skalička və şaşqaları, rus dilçilərindən Yakobsondan başqa, Vyanadan professor N.S.Trubetskoy (1890 – 1938) 1925-ci ildə Cenevrədə çalışan S.O.Kar-sevski (1884 – 1955) və başqaları toplaşmışdılar. Praha dilçilik məktəbi 1952-ci ilədək mövcud olsa da, I Dünya müharibəsi başladıqdan sonra (1939) fəaliyyətinə son qoymuşdur. Bu illər ərzində dərniş funksional dilçiliyin fonologiya və qrammatika sahəsində bir çox nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür.

«Praha» dilçilik dərnişinin əsərləri (1929-1939) 8 nömrə çap edilir. Dərnişin tədqiqatçılarından başqa, burada ingilis filoloqu D.Counz, polyak filoloqları Q.Ulaşın və V.Doroşevski, Avstriya dilçisi K.Büler və digərlərinin əsərləri nəşr edilir. Dərniş 1935-ci ildən «Söz və sözsünəşliq» adlı dövrü jurnal buraxır.

Struktur dilçiliyin növbəti məktəbi Danimarka və ya Kopenhagenin dilçilik məktəbidir. Bu məktəbə Qlossematika da deyilir.

Glossa yunanca «dil» deməkdir. Kopenhagen məktəbini 1933-cü ildə Z. Yelmslev və V. Brondal yaratmışdır. Bu məktəb fonologiya sahəsindəki metodları dilin məzmun və ifadə planında tətbiq etmişlər.

Ənənəvi dilçiliklə əlaqəni kəsdikdən sonra 1936-cı ildə Kopenhagen dilçilik məktəbinə Qlossematika adı verilmişdir. Vüqo Brondal (1887-1942) Lui Yelmslev (1899-1965) və H.Uldall (1907-1957) Qlossematikanın ən görkəmli nümayəndələridir. Bu məktəbin banisi L. Yelmslev hesab edilir. Qlossematikaya aid bir çox əsərlər «Acta Linguistica» jurnalında çap olunmuşdur. Jurnal 1939-cu ildən fəaliyyət göstərirdi. Brondalın «Struktur dilçilik» (1939), L.Yelmslevin «Dil və nitq» (1942), «Dil nəzəriyyəsinə proleqomenlər» (1943), «Dilçilikdə struktur təhlil metodu» (1950-1951), Uldallın «Qlossematikanın əsasları» (1957) əsərləri bu jurnalda çap edilmişdir. Fəlsəfi pozitivizm Qlossematika nəzəriyyəsinin əsasıdır. N.Rəcəbova öz kitabında belə yazırdı: «L.Yelmslev yazırdı ki, dilçilikdə struktur metod dildən tamamilə asılı olmayan və indiyədək dilçilər tərəfindən diqqət yetirilməyən müəyyən elmi cərəyanla-dilin məntiqi nəzəriyyəsi cərəyanı ilə sıx əlaqədədir. Fəlsəfi pozitivizmin qlossematikaya təsiri birdə onda özünü göstərir ki, qlossematika

material varlıq və şüurun birliyi olan təcrübəni nəzərə almır.

Riyazi məntiqə gəlincə, qlossematika nümayəndələrini riyazi qanunlara söykənən təhlil metodu cəlb etdi. Riyaziyyata müraciət bir də onunla izah olunur ki, riyazi nəzəriyyənin inkişafı nəticəsində riyazi anlayışlar müəyyən formal qaydalarla işarələr sistemi kimi başa düşüldü. Bu işarələr sistemi «dil» termini ilə işarə olunur ki, bu həm məntiqi hesablama, həm təbil dilləri, həm də digər elmlərin dillərini özündə birləşdirir». [Rəcəbova: 2007 s. 14]

Fransız funksional dilçilik məktəbi XX əsrin 60-70-ci illərində yaranmışdır. Fransız dilçisi Andre Martine məktəbin banisidir. Məktəbin nümayəndələri J.Munen (Fransa), E.Byunysans (Belçika), C.Malder və S.Harvey (İngiltərə) və başqaları Martinenin davamçıları və beynəlxalq funksional dilçilik cəmiyyətinin üzvləridir. Martine 1974-cü ildən bu cəmiyyətin fəxri sədri olmuşdur. Martinenin bir çox əsərləri xarici dillərə tərcümə edilmişdir. «Fonetik dəyişikliklərdə qənaət prinsipi» (1955) 1960-cı ildə əsərin birinci hissəsi rus dilinə tərcümə edilmişdir. Daha sonra «Ümumi dilçiliyin əsasları» (1960) əsəri 1963-cü ildə rus dilində nəşr edilmişdir. («Новое в лингвистике» 3-cü buraxılış). «Fonologiya funksional fonetika kimi» (1949), «Funksional sintaksisin üsürləri» (1960), «Dilə funksional baxış» (1962), «Dillərin təkamülü və konstruksiya» (1975) «Funksional dilçiliyin bəzi əsas prinsipləri» (1977) «Struktur dilçilik» əsərləri çap edilmişdir.

A.Martineyə görə, fransız funksional dilçiləri öz fəaliyyətlərində F. de Sössürün fikirlərinə istinad edirlər.

Bununla yanaşı, onlar İ.A.Boduen de Kurtenenin də fikirlərindən bəhrələndirilər. Nitq fəaliyyətinin iki əsas funksiyasını ünsiyyət (kommunikativ sosial) və ekspressiv funksiyalarını Praha məktəbinin üzvləri irəli sürmüşlər. Ə.Rəcəbli yazır: «Martine «Fonetik dəyişikliklərdə qənaət prinsipi» adlı əsərində qeyd edir ki, fransız funksional dilçiləri funksiya termini ilə «fəaliyyəti» nəzərdə tuturlar və elə oradaca «fəaliyyət» məfhumunu izah edib yazır: «... nəzərə almaq lazımdır ki, dildə fəaliyyətin mənbəyi funksiyanın aid edildiyi səslər, yaxud mənalı vahidlər deyil, insandır» [Rəcəbli: 2005, s. 252].

Dil sistemi və dil strukturu haqqında Martine maraqlı fikirlər irəli sürür. Sistem və struktur

terminləri bəzən dilçilikdə sinonim kimi işlədilir. Strukturalistlər bu iki termini fərqləndirmək lazım olduğunu irəli sürürlər. Sistem statik anlayış olduğu üçün dilin sinxronik halına tətbiq edilir. Struktur dinamik anlayışdır, dilin diaxronik hadisələrini öyrənir. Martinenin «Ümumi dilçiliyin əsasları» əsəri istisna olmaqla, bu əsər dilin sinxronik hadisələrinin tədqiqinə aiddir, strukturalistlər dilin diaxronik vəziyyətini tətbiq etdiyi üçün bu iki terminin sistem və struktur anlayışlarını fərqləndirmək üçün çoxlu dəlillər gətirirdilər.

Dilin daxili strukturu morfolojiya və sintaksisin vəzifələri haqqında fransız funksional dilçiləri fikirlər irəli sürmüşlər. Onlara görə, dilin təsviri iki sahəni fonologiya (fonematika) və sintaksisi (sintaqmatikanı) əhatə edir.

Növbəti məktəb Amerika deskriptiv dilçilik məktəbidir. Amerika deskriptiv dilçiliyi təsviri xarakter daşdığına və nitq faktlarına istinad etdiyinə görə qlossematikaya qarşı əks mövqe tutur. Deskriptiv dilçilik dedikdə Amerika dilçiliyi nəzərdə tutulur. Deyilənə görə L. Blumfild, E. Sepir olmasaydı, Amerika dilçiliyi yaranma bilməzdi. E. Sepirin fikrincə dil insanın kainatdakı təsəvvürlərinə təsir edir və bu təsəvvürlərin formalaşması dildən asılıdır. Onun tədqiqatları əsasən etnolinqvistikada öz əksini tapmışdır. Bu fikirlərə sonralar B.Uorf da qoşulmuşdur.

Deskriptiv dilçiliyin yaranmasında L.Blumfildin xidmətləri danılmazdır. O, gənc qrammatikləri dilin sinxron təsvirinə laqeyd qaldıqlarına görə tənqid edirdi. L. Blumfild qeyd edirdi ki, dilin təsviri üçün tarixi bilmək lazım deyil. 1933-1957-ci illərdə deskriptiv dilçilik hakim mövqe tutmuşdur.

L.Blumfildin «Dil» əsərindən aydın olur ki, deskriptiv dilçilər Avropa struktur dilçilərinin fikirləri, ideyaları ilə formalaşmışlar. Amerika dilçiləri dilin daxili mahiyyətinə daha çox önəm vermiş və onların tədqiqat sahələri tətbiqi olmuşdur.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Şimali Amerikada yaşayan əhali üçün yazı yaratmaq, əlifba qurmaq, dini ədəbiyyatı tərcümə etmək üçün Amerika dilçiləri çox işlər görmüşlər. Onlar ingilis dilinin tədrisi ilə əlaqədar müxtəlif universitetlərə yığılmışdılar. İkinci dünya müharibəsi zamanı düşmən şifrlərini başa düşmək məqsədilə yad dillərin öyrənilməsinə maraq artır. Bu proses Amerika dilçiliyinə də təsir edir.

Şimali və Mərkəzi Amerikada yaşayan əhəlinin dillərinin öyrənilməsi zamanı aydın oldu ki, bu dillər öz quruluşlarına görə Avropa dillərindən çox fərqlənirlər. Məhz buna görə də F. Boas dillərin əsas xüsusiyyətlərinə görə onları təsvir etmək fikrini irəli sürmüşdür. Aborijenlərin dillərinin sürətlə məhv olması, artıq informatla işləməyi, dili təsvir etmək üçün tədqiqat üsulları tapmağın gərəkliyini tələb edirdi. Artıq Amerika dilçiləri psixolinqvistika, etnolinqvistika, tətbiqi və riyazi dilçilik, antropoloji dilçilik məsələləri ilə də məşğul olurdular. Bu zaman Amerikada təkcə tarixi-müqayisəli dilçilik yaxşı inkişaf etməmişdir.

Artıq 1924-cü ildə Amerika dilçilik cəmiyyəti yaradıldı və buraya müxtəlif dilçilik məktəbləri toplaşdı. 1925-ci ildə cəmiyyət deskriptiv dilçilik üçün əhəmiyyətli olan «Dil» jurnalını çap edir. Daha sonralar 1942-ci ildə C. Treyçerin rəhbərliyi ilə «Dilçilik məsələləri» jurnalı nəşr olunur və bu deskriptiv dilçiliyin inkişafına böyük təsir göstərir.

London sturuktur dilçilik məktəbinin banisi Con Rubert Förs (1890-1960) olmuşdur. Förs bir dilçi kimi öz əsərləri ilə yanaşı, öz fikirləri, ideyaları ilə də başqa dilçilərə təsir göstərə bildi. 1928-ci ildən London Universitetində çalışan Förs artıq 1944-1956 cı illərdə həmin universitetin ikinci dilçilik kafedrasına rəhbərlik edir.

London sturuktur dilçilik məktəbinin tədqiqatçılarının əsərləri qeyri hind-Avropa dillərinə aid olduğuna, onların əsərlərinin az sayda xəbərlər, toplular şəklində nəşr olunduğuna görə bu məktəb haqqında informasiya az olmuş, ictimaiyyətə yaxşı çatdırılmamışdır. Artıq 1957-ci ildə Försün “Dilçilik səhifələri” və onun ardıcıllarının əsərlər toplusu nəşr olunduqdan sonra London sturuktur dilçilik məktəbi öz orijinallığı ilə dilçilik tarixində yer aldı.

Həmin illərdə Londonda İngilis fonetika məktəbi də fəaliyyət göstərirdi. Bəzən dilçilər Försü İngilis fonetika məktəbinə aid edirdilər, bu isə düz deyil. “Lakin ingilis (London) fonetika məktəbi və London dilçilik məktəbi elmi istiqamətləri müxtəlif olan iki fərqli məktəblərdir. London fonetika məktəbini vaxtilə məşhur ingilis dilçisi H.Suit təşkil etmişdi və London

dilçilik məktəbi fəaliyyət göstərdiyi illərdə həmin məktəbə D.Counz rəhbərlik edirdi; London dilçilik məktəbini isə C.R.Förs və onun ardıcılları təşkil etmişdi. Şübhə yoxdur ki, ingilis fonetika məktəbi ilə (The English School of Phonetics) və London dilçilik məktəbi (The London School of Linguistics) arasında dərin əlaqələr mövcud olmuşdur və ənənələrin varisliyi ilə göz qabağındadır”. [Rəcəbli: 2016, s. 9]

1950-60 ci illərdə London sturuktur dilçilik məktəbi dilçilikdə həlledici rol oynamışdır. London sturuktur dilçilik məktəbi, London Universiteti, Edinburq tətbiqi dilçilik bölməsi, Şərqi və Afrikanı öyrənən məktəblə möhkəm əlaqələri olmuş, onların məqalələri mətbuatda nəşr olunmuşdur. London sturuktur dilçilik məktəbinin yaradıcısı olan Förs 1933-cü ildən üzvü olduğu London Filologiya cəmiyyəti ilə yaxın əlaqələri olmuş və 1951-ci ildə həmin cəmiyyətə sədrlik etmişdir.

London sturuktur dilçiləri əsasən nadir, heç araşdırılmayan dillər haqqında materiallar yığır, onları öyrənmək, araşdırmaq istəyirdilər və bu istiqamətdə yeni dilçilik metodları tətbiq etməyə çalışırdılar. London dilçiləri dili sematik cəhətdən araşdırsalar da, əsas diqqəti dilin formullarının funksional tərəfinə əhəmiyyət vermişlər. Buna görə də dilə həm sturuktur, həm də funksional cəhətdən yanaşmışlar.

Nəticə: Sturuktur dilçilik demək olar ki, bir əsrə yaxındır mövcuddur. Onun bütün məktəbləri dilə sturuktur mövqedən yanaşsa da, dili müxtəlif tərzdə izah etmişlər.

Bu məktəblər Sössürün dilçilik konsepsiyasına əsaslanaraq fəaliyyət göstərmişlər. Metodika cəhətdən sturuktur dilçilik məktəblərini nitq-dil, mətn-sistem, modellərin fərqləndirilməsi, distributiv üsulların ümumiliyi onları birləşdirir.

Biz bilir ki, dilçilik bir sıra elmlərlə əlaqəlidir. Filologiya, fəlsəfə, tarix, psixologiya və s.elmlərlə yanaşı, təbiətşünaslığın, riyaziyyatın elmi nailiyyətlərinə əsaslanır. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq biliklərin inteqrasiyası, kibernetikanın inkişafı dilçiliyə də öz təsirini göstərdi. Maşın tərcüməsinə tələbat tətbiqi dilçiliyə yol açır. Məhz sturuktur dilçiliyə qaytətətbiqi dilçilikdəki əməliyyatlarla başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ferdinand de Sössür. (2003). "Ümumi dilçilik kursu". (Tərcümə edəni: Nizami Cəfərov). Bakı, BDU nəşriyyatı, səh. 407.
2. Rəcəbli Ə. (2005). "Struktur dilçilik". Bakı, "Nurlan", səh. 530
3. Rəcəbli. Ə. (2016). "London Struktur dilçilik məktəbi". Bakı, "Elm və Təhsil" səh. 56
4. Rəcəbova. N. (2007). "Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri". Bakı, "Nurlan", səh. 160.
5. Verdiyeva Z, Ağayeva F. (1982) . "Dilçilik problemləri", I hissə. Bakı, "Maarif", səh. 325.
6. Veysəlli F. (2005). "Struktur dilçiliyin əsasları", studia Philologica-I, Bakı, "Təhsil", səh. 342.

Konul MAMMADOVA

STRUCTURAL LINGUISTICS AND DIFFERENT APPROACHES TO IT

SUMMARY

Historically in the beginning of XX century structural linguistics existed, although the technique had not developed, it is the answer to school of young grammarians. Despite of F.de Sörsür's idea "the system of pure relations of language" was criticized, he postulated language forms with such approach and discovered the laryngeal theory in linguistics history. The traditional grammar, dictionaries did not comply with the modern requirements any more. As the new applications increased, using the structural methods in language the structural linguistics refreshed. After World War II the development of science and technology, discovery of cybernetic devices, the emergence of electronic computers played an important role in formation of structural linguistics. Structural linguistics also considerably influenced the development of applied cybernetic and mathematical linguistics.

The disagreement of different schools of structural linguistics, various approaches to language events, new considerations, which incompatible with classical linguistics caused criticism and soviet linguists did not fully understand its essence.

That is why, in modern linguistics the combination of different schools of structural linguistics, using the single method were not completed, there is no general agreement and for the formation of structural linguistics is needed researches.

Keywords: structural linguistics, structural linguistics schools, descriptive linguistics, applied linguistics

Кенул МАМЕДОВА

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ СТРУКТУРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

РЕЗЮМЕ

Исторически в начале 20-го века существовала структурная лингвистика, хотя техника ее еще не получила развития. Это ответ школе молодых грамматиков. Несмотря на идею Сосура система чистых отношений длинного подверглась критике. Он постулировал длинные формы с таким подходом и открыл гортанную теорию в лингвистической истории. Традиционные грамматические словари больше не соответствовали современным требованиям по мере того, как росло новое применение, использующее структурные методы в языке. После второй мировой войны развитие науки и техники кибернетических устройств появление электронных вычислительных машин сыграло важную роль в формировании структурной лингвистики. Структурная лингвистика также значительно повлияла на развитие прикладной кибернетической и математической лингвистики.

Несогласие различных школ строгого языкознания, различные подходы к языковым событиям, соображения, несовместимые с классическим языкознанием, вызывали критику, и советское языкознание не до конца понимало его сущность.

Именно поэтому в современной лингвистике не завершилось объединение различных школ структурной лингвистики, использующих единые методы, нет общего согласия и для формирования исследований структурной лингвистики. Поэтому возникает необходимость в проведении дальнейших научных исследований и работ для формирования единого подхода.

Ключевые слова: структурная лингвистика, структурные лингвистические школы, описательная лингвистика, прикладная лингвистика